

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ЯК КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Трубчанінов К. С.

аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, Україна

orcid.org/0009-0004-4113-7668

kostiantyn.trubchaninov@ukma.edu.ua

Ключові слова: *«Слово про Закон і Благодать», право, держава, верховенство права, права людини, правова ментальність, правовий нігілізм, етатизм, правовий ідеалізм, українська національна ідентичність.*

Агресія Російської Федерації проти України, ідеологічним підґрунтям якої слугує заперечення самого факту існування української нації як такої, а звідси – і права української нації на самовизначення як підстави, на якій було створено державу Україна, породила запит на правничі дослідження проявів української національної ідентичності. Окрім того, актуальності вказаним дослідженням додає надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. Особливо актуальними стає питання спільних та відмінних рис української національної ідентичності з ідентичністю європейською. Зокрема однією з таких відмінностей і є правовий нігілізм, визначальним чинником у формуванні якого, в академічному середовищі, вважають бездержавне минуле української нації. Проте видається, що коріння цієї проблеми значно глибше і сягає аж часів Русі, коли руська правова культура зазнала східнохристиянського впливу. Щоб довести цю тезу потрібно з'ясувати ставлення русичів до права та держави шляхом вивчення наявних історичних джерел, датованих часами Русі, та порівняти праворозуміння українців тоді і зараз. Одним із таких небагатьох джерел і є богословський трактат першої половини XI століття авторства митрополита Київського та всієї Русі Іларіона «Слово про Закон і Благодать» (далі – «Слово»).

Твір побудовано на протиставленні образів «Закону» та «Благодаті», які символізують іудаїзм і християнство. Проте сьогодні ці образи, у які вкладався релігійний зміст, можна інтерпретувати і по-світськи. У статті запропоновано авторську інтерпретацію протиставлення образів «Закону» та «Благодаті» як метафори суперечностей між правом і державою. Такий підхід обґрунтовано набуттям релігійно толерантним українським державницьким патріотизмом для покоління Незалежності характеру громадянської релігії. Остання запозичила із православ'я як традиційної релігії та найбільш поширеної конфесії в Україні ставлення до права як аргументу, яким люди, які сповідують інші релігії та (або) дотримуються інших переконань, виправдовують ведення інакшого, хибного (тобто несправедного, непатріотичного) способу життя. Зроблено висновок, що таке ставлення до права, зокрема серед посадових осіб органів державної влади, є однією з причин порушення прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Подальші перспективи дослідження праводержавницьких аспектів української національної ідентичності в частині генези вбачаємо в аналізі письмових джерел, датованих іншими періодами в історії України (зокрема, доби Модерну), щоб довести тяглість досліджуваної ідентичності у часі від Середніх Віків і дотепер.

“SERMON ON LAW AND GRACE” AS A KEY TO UNDERSTANDING OF CONTEMPORARY UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY

Trubchaninov K. S.

Postgraduate Student at the Department of General Theory of Law and Public Law

National University “Kyiv-Mohyla Academy”

Hryhoriia Skovorody str., 2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0009-0004-4113-7668

kostiantyn.trubchaninov@ukma.edu.ua

Key words: “Sermon on Law and Grace,” law, state, rule of law, human rights, legal mentality, legal nihilism, etatism, legal idealism, Ukrainian national identity.

The aggression of the Russian Federation against Ukraine, the ideological basis of which is the denial of the very fact of the existence of the Ukrainian nation as such, and hence the right of the Ukrainian nation to self-determination as the basis on which the state of Ukraine was created, has given rise to a demand for legal research into the manifestations of Ukrainian national identity. Thus, in connection with granting Ukraine the status of a candidate for European Union membership, research into the manifestations of Ukrainian national identity in the field of law, in terms of its compatibility with European identity, has become particularly relevant. One aspect is the prevalence of legal nihilism, widely believed in academic circles to be a significant factor behind the Ukrainian nation’s historical statelessness. However, it appears that the roots of this issue are much deeper, tracing back to the times of Rus, when Eastern Christianity and Byzantine influence shaped Ruthenian legal culture. To verify this hypothesis, it is necessary to analyze available historical sources from the Rus period to understand Ruthenians’ attitudes towards law and the state, and to compare the legal perspectives of Ruthenians and Ukrainians. One such source is a theological treatise from the early 11th century, written by Metropolitan Hilarion of Kyiv and All Rus, titled “The Word on Law and Grace” (hereafter referred to as “The Word”). Today, these symbols, imbued initially with religious significance, can also be interpreted in a secular context. The article offers the author’s view of the opposition between “Law” and “Grace” as a metaphor for the tension between law and the state. This perspective is justified by the fact that Ukrainian patriotism has taken on the form of a civil religion, which borrows from Orthodoxy the view of law as argument used by adherents of other faiths or beliefs to justify a wrong (i.e., unrighteous, unpatriotic) way of life. It is concluded that such an attitude towards law among public officials contributes to human rights and freedoms violations under martial law. Further research into the legal dimensions of Ukrainian national identity can be pursued through the study of written sources from other periods in Ukraine’s history (e.g., the Modern era) to demonstrate the continuity of this identity from the Middle Ages to the present.

Вступ. Агресія Російської Федерації проти України актуалізує проведення правничих досліджень правових аспектів української національної ідентичності (позначувані по-різному: «конституційна ідентичність», «правова ідентичність», «правокультурна ідентичність» та ін.). Зокрема у зв’язку з наданням Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі особливо актуальними стають дослідження проявів української національної ідентичності у сфері права в аспекті сумісності з ідентичністю Союзу. І хоча правники і не оспорюють курс на європейську

інтеграцію України, але вказують на вкорінені у правовій культурі (чи то пак, правовому менталітеті, правовій ментальності, правосвідомості тощо) сучасного українського суспільства проблеми, які перешкоджають реалізації євроінтеграційних прагнень Українського народу. Однією з таких проблем є і засилля в Україні правового нігілізму, яке переважно пояснюють травматичним історичним досвідом бездержавності української нації. Бездержавне минуле негативно вплинуло на розвиток української національної правової культури, проте навряд чи воно є як не

єдиною, то бодай основною, причиною проблеми. Так, М.І. Козюбра вважав, що витoki української законотенависницької традиції сягають часів Русі, коли руська правова культура зазнала східнохристиянського впливу, хоч і підкреслював, що особливу роль у становленні такої відіграло понад трьохсотрічне владарювання Росії на українських землях [1, с. 23–26]. Значення цієї світоглядно-методологічної позиції професора полягає, зокрема, у тому, що дозволяє сформулювати нову гіпотезу про питомий характер русько-українського правового нігілізму, підтвердження якої доводитиме тяглість у часі української національної ідентичності від епохи Русі і дотепер. Щоб перевірити цю гіпотезу, слід: по-перше, проаналізувати наявні історичні джерела, датовані добою Русі, щоб з'ясувати ставлення русичів-українців до права та держави; по-друге, екстраполювати ідеї, висловлені у цих джерелах, на сучасний стан правовідносин в Україні, щоб порівняти праворозуміння українців тоді та зараз. Одним із таких небагатьох письмових джерел якраз і є богословський трактат першої половини ХІ століття (точна дата написання достеменно невідома) авторства митрополита Київського та всієї Русі Іларіона «Слово про Закон і Благодать» (далі – «Слово»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Слово» було предметом наукових досліджень багатьох вчених із різних галузей знань. Аби не наводити занадто обширний перелік дослідників цієї теми, згадаємо лише тих, хто досліджував цю пам'ятку руської писемної культури саме у правових аспектах. Наприклад, М.І. Козюбра розглядав «Слово» в контексті історії філософсько-правової думки в Україні [2, с. 79–82], І.М. Луцький – впливу християнства на руську суспільну правосвідомість [3, с. 257–258], О.В. Цельєв – відмінностей на доктринальному рівні між римо-католицизмом і православ'ям як першопричини розбіжностей у підходах до розуміння у Західній і Східній Європі принципу верховенства права [4, с. 54–55]. Проте як джерело, що проливає світло і на актуальні проблеми права та держави, «Слово» досі не розглядалося.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу самого тексту «Слова» маємо зробити загальні зауваги як щодо визначення поняття українська національна ідентичність, так і щодо підходів до розуміння правового нігілізму.

Так, у академічному дискурсі немає консенсусу щодо визначення поняття українська національна ідентичність, застосовуваного у наукових дослідженнях. Для правничих досліджень пасує таке визначення цього поняття, запропоноване М.І. Козюброю, а саме: «Українська національна ідентичність – це історично сформована й у той же час еволюційно мінлива система ознак, які

вирізняють українську спільноту-націю з-поміж інших аналогічних феноменів» [1, с. 20]. Перевагою цієї дефініції є вказівка на таку властивість досліджуваного явища як поєднання статичності та динаміки. Важливістю цієї вказівки зумовлено тим, що дослідники ідентичності вважають саме тяглість у часі чи не ключовою ознакою будь-якої ідентичності. Так, А. Аарніо зазначав щодо цього: «Зрозумілим є лише те, що обов'язковою, хоча і недостатньою, ознакою ідентичності є постійність» (цитовано за С.І. Максимовим) [5, с. 295]. Але у контексті творення ідентичності, постійність не означає незмінюваності, адже з плином історії з укладом життя людських спільнот змінюються разом і ідентифікаційні критерії. З огляду на це часто згадувано проблему, відому як «парадокс корабля Тесея», сформульовану вперше давньогрецьким філософом Плутархом. Чи можна вважати, що корабель залишився тим самим, якщо у кораблі поступово замінили всі дошки?

Звідси, щоб довести тяглість української національної ідентичності у часі, потрібно визначити найстійкіші, тобто спостережувані не лише у сьогоденні, але також і в інші історичні періоди (як от у часи Середньовіччя, Модерну тощо), ознаки такої. Однією з саме таких ознак М.І. Козюбра вважав і правовий нігілізм, генетично пов'язаний, зокрема, з доктринальними особливостями православ'я як традиційної релігії в Україні. Так, професор стверджував: «Суттєвий вплив на її (тобто української правової ідентичності – прим. К.Т.) формування мало, зокрема, східне, православне християнство, яке <...> завжди віддавало перевагу внутрішньому, духовному. Усе, що перебуває за цим внутрішньо-духовним, тобто зовнішнє, нібито віддаляє людину від Бога. До такого <...> відноситься і юридичний закон, який асоціюється православною церквою з чимось бездушним, знеособленим і формальним, пов'язаним із заборонами, покаранням тощо» [1, с. 24]. І хоч у процитованій статті автор і не згадав «Слово» у переліку пам'яток правової культури, за допомогою яких простежено витoki української національної ідентичності до часів Русі [1, с. 23], проте ці концептуальні засади православного праворозуміння було вперше викладено саме Іларіоном у «Слові». Так, у іншій праці, монографії «Практична філософія права», правник зазначив майже те саме і щодо «Слова»: «Іларіон по суті проводить думку про те, що люди, які засвоїли моральні заповіді Христа, не потребуватимуть юридичного закону, який асоціювався ним з чимось бездушним, знеособленим і формальним, пов'язаним виключно з заборонами, покаранням тощо» [2, с. 81].

На правовий нігілізм, але як ознаку не української правової ідентичності, а української правової ментальності, вказують й інші вчені, які послу-

говуються різними формулюваннями (наприклад: «правоаксіологічний нігілізм» [6, с. 174]; «зневага до держави й законів» [7, с. 17]; «толерантне ставлення до порушення закону» [8, с. 17] тощо). Саме тому для цілей історико-правових досліджень як ознаку української національної ідентичності доцільно розглядати не так окремі правоментальні риси (як-от правовий нігілізм), як правову ментальність загалом. Проте поняття українська правова ментальність дослідники також визначають по-різному, так само як і поняття українська національна ідентичність.

Наприклад, А.О. Іванов стверджує: «Українська правова ментальність – це похідний від правового менталітету груповий динамічний феномен, що формувався протягом багатьох поколінь і увібрав у себе набутий правовий та дотичний до права досвід усієї спільності українського народу. Цей феномен полягає у внутрішньому підсвідомому ставленні усієї історичної спільності українців до права та відповідному його впливі на правову поведінку» [7, с. 19]. Звертаємо увагу на таку особливість правової ментальності, відзначену автором, як тривалість формування, що перевищує тривалість життя одного покоління. Адже чи не кожне покоління кораблебудівників замінює в кораблі ідентичності старі метафоричні дошки на нові, а уявний корабель так і залишається тим самим. Тому можливо таємницю тожсамості сховано не так у збереженості дошок, з яких складався корабель, на якому борознив море легендарний герой, як – традиції, яку передавано кораблебудівниками з покоління у покоління, а саме технології кораблебудування, за якою цей корабель було побудовано, як-от: кресленні судна; критеріях вибору матеріалу, зокрема деревини, з якого було виготовлено частини корабля тощо. Звідси ментальність як пам'ять поколінь, а не зовнішні атрибути, які з часом припиняють виконувати свої функції, немов погнилі та (або) тріснуті корабельні дошки, і є найстійкішою з усіх ознак ідентичності української нації як міжпоколінної спільноти «і мертвих, і живих, і ненароджених».

Проілюструємо це за допомогою порівняння ментальності та релігійності. Раніше, впродовж майже всієї історії людства (точніш – до кінця XVIII століття), основною ознакою, за якою визначалася належність людини до певної спільноти, була спільність релігії. Не було винятком із цього правила і тогочасне українство. У традиційному українському суспільстві ідентифікаційну функцію виконувало православ'я. Проте з настанням епохи Модерну релігія поступово втрачає позиції у суспільному житті країн Європи. Релігійні дошки у кораблях ідентичностей європейських націй було переважно позамінювано на інші:

мовні, етнокультурні. І сьогодні навіть попри складність релігійної ситуації в Україні, зокрема в частині державно-церковних та (або) міжправославних відносин, віросповідання особи при визначенні належності до української нації не має принципового значення.

Частину української громадянської нації, окрім православних, становлять і християни інших конфесій (католики, протестанти), іудеї, мусульмани, буддисти, індуїсти, рідновіри, люди, які не сповідують жодну з перелічених релігій, та ін., тоді як релігійні погляди багатьох українців, які релігійно самоідентифікуються як православні, суперечать катехизису православної церкви. Це важливо, адже навряд чи коректно вважати релігійною людину, яка нехай і самоідентифікується як член певної релігійної групи, але не дотримується укладу життя такої (як-от: не молиться щодня Богові та святым; не відвідує щонеділі богослужіння в церкві; не сповідається; не причащається; не постує; не відзначає всіх церковних свят; живе подружнім життям без укладення церковного шлюбу тощо). Прикметно, що у контексті християнства як синонімом поняття релігійності вживано також поняття воцерковленість, етимологічно пов'язане з поняттям церкви у значенні спільноти християн. Тобто релігійність – це насамперед участь в житті релігійної спільноти. Звідси натеper православ'я не є ознакою української національної ідентичності, оскільки сучасне українське суспільство є одночасно як поліконфесійним, так і не надто релігійним у звичному розумінні слова. Зате православне ставлення до права та держави, концептуалізоване в Іларіоновому «Слові», за посередництвом української ментальності успадкували від побожних предків і безбожні нащадки.

Так, хоч у Конституції України і закріплено принцип світської держави, проте як зазначає Д.О. Вовк: «Секуляризація права і політики, що є реалією сьогодення (принаймні для західного світу), не означає повної та остаточної ізоляції цих явищ від релігії» [10, с. 121]. Звісно, ступінь впливу релігії на право у сучасному світі нижчий, аніж будь-коли, але прояви цього впливу залишаються. Щодо стану секуляризації у державах із переважно православним населенням вчений стверджує: «Правові системи країн східного християнства є цілком секуляризованими, <...> а певне втручання норм релігії у правову сферу, особливо на рівні правосвідомості, <...> пояснюється меншою (порівняно із західними країнами) тривалістю секуляризаційних процесів» [10, с. 171]. Окрім тривалості, вплив релігії на національну правову систему України пояснювано і характером секуляризаційних процесів, особливо у період 1917–1991 років.

За радянської влади традиційні форми релігійності силоміць витіснялися тоталітарною ідеологією, теж небезпідставно віднесеною до форм релігійності [10, с. 48–49, 54–63]. Як наслідок, із відновленням державної незалежності України відмова від курсу на побудову атеїстичного суспільства та припинення переслідувань громадян за релігійною ознакою сприяли розвою духового життя, а разом і поновленню впливу християнства та інших традиційних релігій на суспільну правосвідомість. Звільнене місце комунізму як світської релігії тоді зайняв релігійно толерантний український державницький патріотизм, що і сам, здається, почав набувати ознак громадянської релігії за американським зразком. Тобто наразі ставлення українства до своєї державності має (принаймні частково) квазірелігійний характер, у якому, окрім правового нігілізму, проявлено також й інші українські правоментальні риси: етатизм і правовий ідеалізм. Так, перший полягає у тому, що: «держава розглядається, в основному, як вищий результат і мета суспільного розвитку» [6, с. 174]. Натомість другий із перспективи співвідношення права та релігії ми вбачаємо не у завищених очікуваннях від нормативного регулювання, а у самій ідеалізації держави як правового інституту.

З патріотичним, але не квазірелігійним, пієтетом до Київської держави ставився й Іларіон, про що свідчать такі слова, звернені до Бога: «Тож продовж милість Твою на людей Твоїх: тих, що йдуть раттю, прожени; мир утверди, ворожі країни усмири, голод поверни в достаток, князями нашими постраши сусідні країни, боярам пошли мудрості, городи умнож, церкву Твою плекай – багатство Своє бережи» [9, с. 309]. Проте у творі ключ до розуміння ідентичності української нації заховано глибше, аніж у одній цитаті: на рівні архітектоники.

На перший погляд, Іларіонове «Слово» має до проблем права та держави вкрай віддалене відношення, бо присвячено насамперед питанню теологічному, а саме: доведенню вищості християнства над іудаїзмом. Але це не зовсім так. Наприклад, праводержавознавці вважають, що у «Слові» Іларіоном висвітлено і проблеми русько-візантійських відносин, а також обґрунтовано принцип рівності усіх християнських народів перед Богом, прообраз принципу суверенної рівності держав у сучасному міжнародному праві, тощо [2, с. 80; 3, с. 257; 4, с. 54].

У тексті про це свідчить, зокрема, порівняння київського князя Володимира з римським імператором Костянтином: «Подібниче великого Костянтина! Рівний розумом, рівний христолубністю, рівний пошануванням до служителів Його! <...> Костянтин серед еллінів і римлян царство

Боже підкорив, ти ж – у Русі. Тепер і в них, і у нас Христос царем визнається. <...> Тому й подібний до Костянтина єси, і з ним Господь учинив тебе гідним одної слави і честі на небесах заради твого благовір'я, яке ти мав за життя свого» [9, с. 302–303]. За бажання підтвердження тези про відданість Іларіона ідеї рівності можна вгледіти і в інших уривках, як-от: «Він (тобто Бог – прим. К.Т.) <...> через Сина свого всі народи спас» [9, с. 274]; «Християнське ж спасіння благодатне і щедre і шириться на всі краї земні» [9, с. 281]; «віра благодатна по всій землі поширилась і до нашого народу руського дійшла і <...> євангельське джерело наповнилося і всю землю покрило і до нас розлилося» [9, с. 290]; «Всі країни благі Бог нам помилював і нас не забув, захотів – спас нас, і до розуму істинного привів» [9, с. 291] та ін.

Проте важливіше те, що ідеї, викладені у «Слові», дозволяють по-новому поглянути на актуальні проблеми права та держави (як-от додержання законності в умовах воєнного стану). Так, проповідь Іларіона побудовано на протиставленні образів «Закону» та «Благодаті», які символізують Старий і Новий Заповіти, іудаїзм і християнство. У світському сьогоденні образ «Закону» інтерпретовано і як символ права. І якщо «Закон» символізує право, то що тоді – «Благодать»?

Як стверджує Д.О. Вовк, у християнському богослов'ї під благодаттю розуміють входження вірянина до «певного стану з'єднуваності з абсолютom» [10, с. 102]. І якщо абсолютom у християнстві й інших авраамічних релігіях є монотеїстичний Бог, то у релігії громадянській – на звання абсолюту претендує сама державність. У правовій і світській державі, де кожній людині гарантовано право на свободу думки, совісті та релігії, ці та інші форми релігійності можуть мирно співіснувати та взаємно впливати одна на одну. В українському контексті православ'я принесло у патріотично-державницьку громадянську релігію погляд на право та закон як аргументи, якими носії іншого світогляду, виправдовують ведення інакшого, аморального, але законослухняного, способу життя.

Процитуємо Іларіона: «Іудейство видимістю і Законом оправдується, а не спасається, християни ж Істиною і Благодаттю не оправдуються, але спасаються. В іудеїв-бо оправдання – в християн же спасіння, бо оправдання є в цьому світі, а спасіння [–] в прийдешньому віці. Іудеїв-бо земним веселяться, а християни ж [–] на небесах сущим» [9, с. 280]. Звідси образ «Благодаті» можна інтерпретувати і як державницьку позицію, очікувану від громадян посадовими особами органів державної влади, в уявленнях яких обов'язки перед державою превалюють над правами та свободами людини, особливо у загрозливих умовах, а проти-

ставлення «Закону» та «Благодаті» – як метафору суперечностей між правом і державою.

Так, якщо захист державних інтересів (наприклад, оборона держави) – це «спасіння», то здійснення прав і свобод людини (наприклад, права на освіту) – «оправдання». Якщо в уявленнях державника патріот добровільно йде на жертви заради збереження державності (наприклад, із ризиком для життя та здоров'я виконує військовий обов'язок) у надії, що держава спроможеться забезпечити соціальну справедливість у майбутньому (бо: «спасіння – в прийдешньому віці [...] <...> а християни [веселяться] ж на небесах сущим» [9, с. 280]), то інший співгромадянин, який – ні (бо: «Іудеї-бо земним веселяться» [9, с. 280]), підлягає суспільному осуду, хай навіть і не порушує жодного закону (наприклад, аспірант, якому надано законну відстрочку від призову на військову службу, і якого у медіа стигматизовано як «ухилянта»). Якщо Конституція та закони України обмежують державну владу, то тоді стають допустимими і перевищення повноважень та (або) порушення процедури посадовими особами (бо: «не горбиться людство в Законі, а в Благодаті розпрямлено ходить» [9, с. 280]). А як перед очима стоїть приклад славетного правителя (так, І.М. Луцький називав князя Володимира Великого «першим протестантом світу» [3, с. 257] за те, що той проводив таку політику щодо церкви, яка не відповідала ранньосередньовічному канонічному праву), оспіваного сучасниками не так за додержання законності (чи то пак, звичаєвості), як за волюнтаристські рішення (так, у «Слові» про Володимира Хрестителя сказано: «Тільки від благого розмислу і гостроти розуму ти збагнув, що Бог <...> послав до людей спасіння ради возлюбленого Сина Свого» [9, с. 300]), то поготів.

Висновки. За результатами цього дослідження ми дійшли таких висновків.

1. Найстійкішою з усіх ознак української національної ідентичності, витоки якої простежено принаймні до першої половини XI століття, є українська правова ментальність, сформована під впливом православного християнства як традиційної релігії та найпоширенішої кон-

фесії в Україні, у гримучій суміші якої поєднано правовий нігілізм, правовий ідеалізм і етатизм. Зокрема волелюбність, якою українство славиться на весь світ, сусідить зі скепсисом щодо прав і свобод людини. Цей парадокс пояснювано стійкою асоціацією волі зі своєю державою, сприйняттям останньої як захисту від поневолення та (або) фізичного винищення ворогом. Звідси порушення законності суб'єктами публічної влади в умовах воєнного стану (як-от обмеження права на освіту в частині вільного вибору форми здобуття вищої освіти підзаконним нормативним актом, а не законом) і уявлювано в Україні меншим злом порівняно з геноцидом української нації. Адже в етатистській і правонігілістичній картині світу права та свободи людини постають не так альфою і омегою діяльності держави, як благовидним приводом, аби не захищати Вітчизну, тоді як патріот радо положить душу й тіло задля цього.

2. Щодо перспектив подальших розробок у цьому напрямку зазначимо, що для цілей правничого дослідження генези української національної ідентичності «Слово» є відправною точкою, від якої шляхом аналізу інших письмових джерел, датованих різними періодами в історії (як-от добою Модерну) можна простежити спадкоємність національної правової традиції від часів Русі-України і донині.

3. Ідеї, викладені у «Слові», наділено таким епістемологічним потенціалом для пізнання сучасної правової дійсності, який тільки належить розкрити. Окрім досліджень історико-правових аспектів української національної ідентичності та (або) історії вчень про міжнародне право, «Слово» як методологічний інструмент застосовне і в інших напрямках правничих досліджень. Наприклад, ідеї Іларіона може бути застосовано юристами у юридико-компаративістських дослідженнях (насамперед дослідженнях іудейського права та національної правової системи Держави Ізраїль). Тобто перспективи подальших правничих досліджень «Слова» не обмежено рамками історії української державності та (або) філософії права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козюбра М.І. Виклики, які постають перед Україною на шляху її вступу до Європейського Союзу: конституційно-правові аспекти // Політико-правові наслідки вступу України до Європейського Союзу та НАТО / red. Krzysztof Eckhardt, Petro Stetsyuk ; WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa. Rzeszów : [Bonus Liber], 2024. S. 15–38. (Monografie ; nr 46).
2. Козюбра М.І. Практична філософія права: монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с.
3. Луцький І.М. Вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої української держави (Київська Русь) // *Право України*. 2009. № 10. С. 254–260.
4. Цельєв О.В. Принцип верховенства права у Західній та Східній Європі XI–XIII ст.: теологічний аспект // *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2006. Том 53. С. 52–55.

5. Аарніо А. Хто ми? Про соціальну, культурну та правову ідентичність // Максимов С.І. *Філософія права: сучасні інтерпретації: Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010)*. Харків : Право, 2010. С. 293–306.
6. Дзюбань О.П., Ріпа О.Л. Основні ознаки української національної правової ментальності // *Право і Безпека*. 2002. № 2. С. 173–176.
7. Іванов А.О. Українська правова ментальність: підходи до визначення // *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2023. Том 12. С. 13–22.
8. Довганич В.А. Правова ментальність і причини корупції в Україні // *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право. 2024. Випуск 18. С. 15–21.
9. Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть в 2 кн. / за ред. В. Яременка; упоряд.: В. Яременко, О. Сліпушко. Кн. 1: Література раннього Середньовіччя (до 988 р.). Література високого Середньовіччя (988–1240). Київ : Видавництво «Аконіт», 2002. 784 с.
10. Вовк Д.О. *Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія*. Харків : Право, 2009. 224 с.

REFERENCES

1. Koziubra, M.I. (2024a). Challenges facing Ukraine on the road to accession to the European Union: constitutional and legal aspects. In K. Eckhardt & P. Stetsyuk (eds.), *Polityko-pravovi naslidky vstupu Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu ta NATO* (S. 15–38). WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa. [In Ukrainian]
2. Koziubra, M.I. (2024b). *Praktychna filosofia prava* [Practical philosophy of law]. Dukh i Litera. [In Ukrainian]
3. Lutskyi, I.M. (2009). Vplyv khrystianstva na pravovu svidomist ukrainsiv u dosvidi pershoi ukrainskoi derzhavy (Kyivska Rus) [The influence of Christianity on the legal consciousness of Ukrainians in the experience of the first Ukrainian state (Kyivan Rus)]. *Pravo Ukrainy*, (10), 254–260. [In Ukrainian]
4. Tseliev, O.V. (2006). Principle of the rule of law in Eastern and Western Europe in the 11th–13th centuries: theological aspect. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*, (53), 52–55. [In Ukrainian]
5. Aarnio, A. (2010). Khto my? Pro sotsialnu, kulturnu ta pravovu identychnist [Who are we? On social, cultural, and legal identity]. In S.I. Maksymov, *Filosofia prava: suchasni interpretatsii: Vybrani pratsi: statyi, analitychni ohliady, pereklady (2003–2010)* (S. 293–306). Pravo. [In Ukrainian]
6. Dzeban, A.P., Ripa, O.L. (2002). The basic tags of the Ukrainian national legal mentality. *Pravo i bezpeka*, (2), 173–176. [In Ukrainian]
7. Ivanov, A.O. (2023). Ukrainian legal mentality: approaches to the definition. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*, (12), 13–22. [In Ukrainian]
8. Dovhanych, V.A. (2024). Legal mentality and causes of corruption in Ukraine. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Serii Pravo*, (18), 15–21. [In Ukrainian]
9. Yaremenko, V. (ed.), (2002). *Zolote slovo. Knyha I* [Golden word. Book 1]. Vydavnytstvo “Akonit.” [In Ukrainian]
10. Vovk, D.O. (2009). *Pravo i relihiia: zahalnoteoretychni problemy spivvidnoshennia* [Law and religion: theoretical problems of interrelationship]. Pravo. [In Ukrainian]

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
 Дата публікації: 30.09.2025